نسخه‌پژوهی

فصلنامهٔ تخصصی اطلاع‌رسانی در حوزهٔ نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دورهٔ سوم، سال سوم، شمارهٔ سوم و چهارم، پاییز - زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

سرسخن: اندر نگاهداشت جانب اهل وفا ● تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی ● دربارهٔ تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال[الدین] خلیل شروانی و نمونهٔ خط شمس‌الدین جوینی اوّل / عمادالدّین شیخ‌الحکمایی ● رباعیات خیّام، بررسی دستنویس محمد قوام / سیّدعلی میرافضلی ● نسخه‌ای تازه‌یافت از معدن الدّرر در مجارستان / عارف نوشاهی ● اشعار کافی ظفر در سفینهٔ صائب / محسن ذاکرالحسینی «پرند» ● ابیاتی نویافته از آفرین‌نامهٔ ابوشکور بلخی / سیّد محمدحسین حکیم ● شُهیدِ بلخی، شاعر و فیلسوفِ هم‌عصرِ رازی / فرانسوا دُبلوا، ترجمهٔ میرسالار رضوی ● یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلّی / علی بوذری ● دگرگونی دو وزن دوری‌شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهراد بنائی ● معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی ● ترجمه‌ای کهن از قصیدهٔ نونیهٔ ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو ● مجلّهٔ مولانا رومی (جلد نهم، ۲۰۲۰م) / مجدالدّین کیوانی ● شعر تغزّلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجدالدّین کیوانی ● دستور الملوک میرزا رفیعا با ملاحظاتی دربارهٔ دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه ● نگاهی به فرهنگنامهٔ توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدریان ● نگاهی به تصحیح خلاصة الاشعار و زبدة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارالمرز و نواحی آن) / مرتضی موسوی ● نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمعق بخارایی / محسن شریفی صحی ● مروری بر کتاب ان لمتون در عرصهٔ علم و سیاست / هدیه رهبری ● ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی ● آثار پچَوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی ● چند نکته دربارهٔ ابوعلی تیزانی (تبرانی) / اکبر نحوی ● ابوعلی تیزانی، صاحب کتاب المصادر / سیّد احمدرضا قائم‌مقامی ● عبید یا عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعهٔ لطایف و سفینهٔ ظرایف / فرزام حقیقی ● خودانتقادی، ذیلی بر مقالهٔ پیشین نگارنده / محسن شریفی صحی

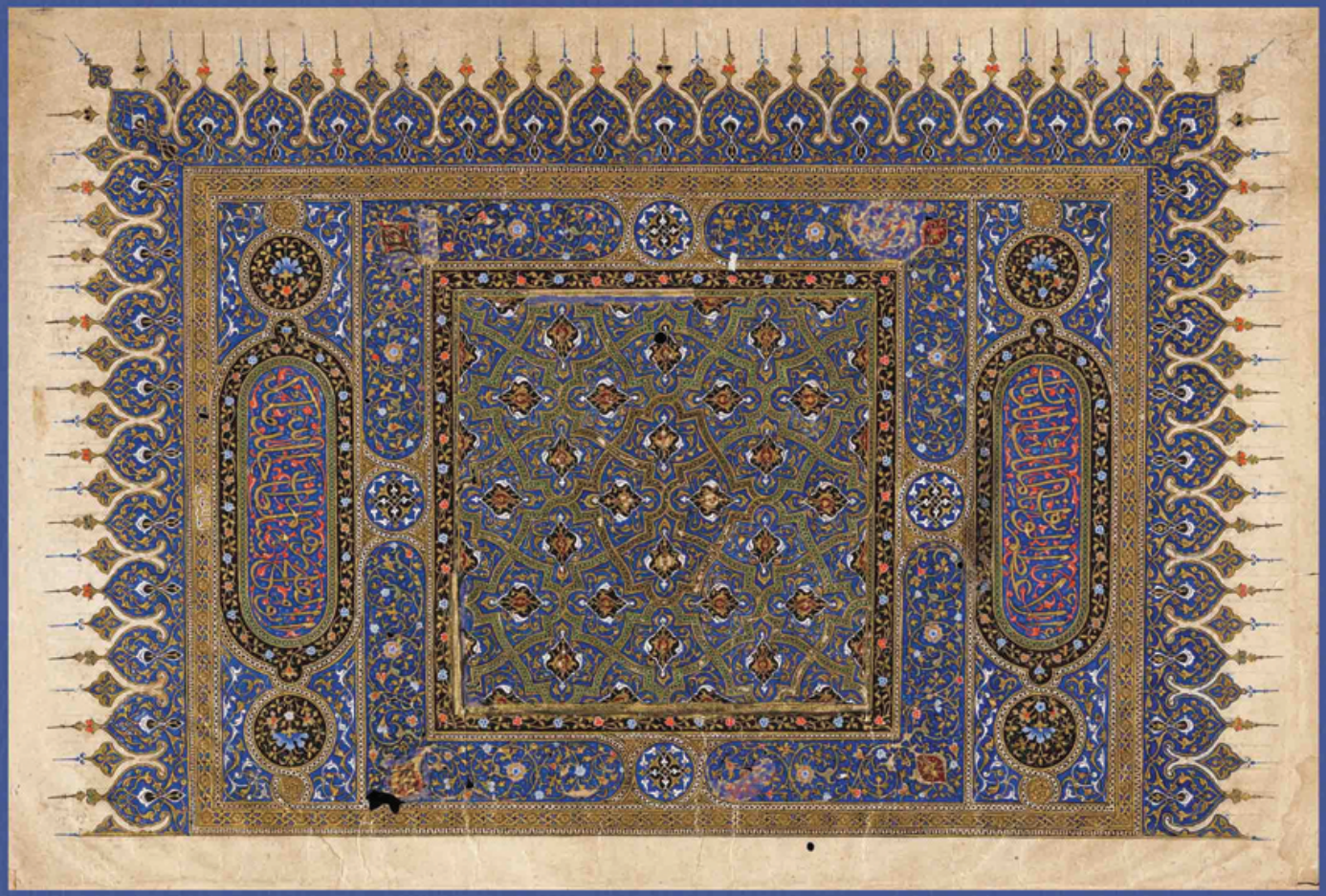

بسم الله الرحمن الرحیم

گزارش میراث

۸۴ - ۸۵

فصلنامهٔ اطلاع‌رسانی در حوزهٔ نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دورهٔ سوم، سال سوم، شمارهٔ سوم و چهارم

پاییز ـ زمستان ۱۳۹۷ [انتشار: پاییز ۱۳۹۹]

صاحب امتیاز:
مؤسسهٔ پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:
تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین، شمارهٔ ۱۱۸۲، طبقهٔ دوم.

شناسهٔ پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹
تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲
دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www. mirasmaktoob. ir
gozaresh@mirasmaktoob. ir

بها: ۲۵۰،۰۰۰ ریال

روی جلد: شاهنامهٔ فردوسی، نسخهٔ تهیه‌شده برای ابراهیم میرزا تیموری، بی‌تا [میانهٔ ۸۱۷ ـ ۸۳۸ق]، به‌نشانی MS. Ouseley Add. 176-017r در کتابخانهٔ بادلیان.

تصویر خط بسمله
از نسخهٔ کتابخانهٔ John Rylands

فهرست

سرسخن

اندر نگاهداشت جانب اهل وفا..... ۳-۴

جستار

تلفظ صامت‌های عربی «ض» و «ظ» در زبان فارسی / علی‌اشرف صادقی..... ۵-۱۲

دربارهٔ تاریخ تألیف نزهة المجالس جمال[الدین] خلیل شروانی و نمونهٔ خط شمس‌الدین جوینی اوّل / عمادالدّین شیخ‌الحکمایی..... ۱۳-۱۵

رباعیات خیّام، بررسی دستنویس محمد قوام / سیّدعلی میرافضلی..... ۱۶-۲۲

نسخه‌ای تازه‌یافت از معدن الدرر در مجارستان / عارف نوشاهی..... ۲۳-۲۶

اشعار کافی ظفر در سفینهٔ صائب / محسن ذاکرالحسینی «پرند»..... ۲۷-۲۸

ابیاتی نویافته از آفرین‌نامهٔ ابوشکور بلخی / سیّد محمّدحسین حکیم..... ۲۹-۳۲

شُهیدِ بلخی، شاعر و فیلسوفِ هم‌عصرِ رازی / فرانسوا دُبلوا؛ ترجمه: میرسالار رضوی..... ۳۳-۳۹

یادگار تصویری چاپ سنگی زیارت کربلای معلی / علی بوذری..... ۴۰-۴۵

دگرگونی دو وزن دوری‌شده، بررسی تاریخی و تحلیل موسیقایی / بهراد بنائی..... ۴۶-۵۸

معرفی و تصحیح فرسنامه‌ای کهن / یاسین اسماعیلی..... ۵۹-۷۱

ترجمه‌ای کهن از قصیدهٔ نونیهٔ ابوالفتح بستی / فاطمه شاملو..... ۷۲-۸۲

نقد و بررسی

مجلّهٔ مولانا رومی (جلد نهم، ۲۰۲۰م) / مجدالدّین کیوانی..... ۸۳-۸۸

شعر تغزّلی فارسی در دوران کلاسیک، ۸۰۰-۱۵۰۰: غزل، قصیده و رباعی / مجدالدّین کیوانی..... ۸۹-۹۴

دستور الملوک میرزا رفیعا با ملاحظاتی دربارهٔ دو متن مشابه آن / علی صفری آق‌قلعه..... ۹۵-۱۰۹

نگاهی به فرهنگنامهٔ توصیفی پزشکی در شعر کهن فارسی / اکبر حیدریان..... ۱۱۰-۱۱۶

نگاهی به تصحیح خلاصة الاشعار و زبدة الافکار (بخش قزوین، گیلان و دارالمرز و نواحی آن) / مرتضی موسوی..... ۱۱۷-۱۲۸

نقد و بررسی دیوان اشعار شهاب‌الدین عمعق بخارایی / محسن شریفی صحی..... ۱۲۹-۱۳۴

مروری بر کتاب ان لمتون در عرصهٔ علم و سیاست / هدیه رهبری..... ۱۳۵-۱۳۶

پژوهش‌هایی در باب تحقیق

ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۵) / ستایش دشتی..... ۱۳۷-۱۴۱

ایران در متون و منابع عثمانی (۲۰)

آثار پِچَوی ابراهیم افندی / نصرالله صالحی..... ۱۴۲-۱۴۴

دربارهٔ نوشته‌های پیشین

چند نکته دربارهٔ ابوعلی تیزانی (تیرانی) / اکبر نحوی..... ۱۴۵-۱۴۷

ابوعلی تیزانی، صاحب کتاب المصادر / سیّداحمدرضا قائم‌مقامی..... ۱۴۸-۱۵۰

عبید یا عبید زاکانی، درنگی بر اشعار منسوب به عبید در مجموعهٔ لطایف و سفینهٔ ظرایف / فرزام حقیقی..... ۱۵۱-۱۶۲

خودانتقادی، ذیلی بر مقالهٔ پیشین نگارنده / محسن شریفی صحی..... ۱۶۳-۱۶۴

رباعیات خیّام
بررسی دستنویس محمد قوام

سیّد علی میرافضلی

alimirafzali@yahoo.com

۱. بررسی ترقیمهٔ دو دستنویس رباعیات منسوب به خیّام

در حال حاضر، قدیم‌ترین متنی که در آن رباعی‌ای از حکیم عمر خیام نیشابوری آمده، رساله‌ای است از امام فخر رازی که احتمالاً در اواخر قرن ششم هجری نگاشته شده‌است. اوّلین مجموعه‌های مدوّن رباعیات منسوب به خیام نیز در اواسط قرن نهم هجری گرد آمده، که معروف‌ترین آنها طربخانهٔ یاراحمد رشیدی تبریزی است که در ۸۶۷ق در ده فصل به سامان رسیده‌است. مجموعهٔ رباعیات کتابخانهٔ بادلیان آکسفورد که در ۸۶۵ق در شیراز کتابت شده‌است نیز در شمار اوّلین مجموعه‌های مستقل رباعیات منسوب به خیّام محسوب می‌شود. برگردان ادوارد فیتزجرالد، شاعر نامدار انگلیسی، بر اساس این دستنویس صورت گرفته‌است.

در فاصلهٔ سال ۶۰۰ تا ۸۵۰ق، رباعیاتی پراکنده از خیام در متون و منابع مختلف نقل شده، اما هیچ مجموعهٔ مستقل و مدوّنی از رباعیات او به دست نیامده‌است. از دیر باز، یکی از بزرگ‌ترین آرزوهای محققان ایرانی و خارجی یافتن مجموعه‌ای از رباعیات خیّام متعلّق به روزگاری نزدیک به حیات او بوده است. این آرزو و اشتیاق، گاهی با پیدا شدن نسخه‌هایی با تاریخ‌های دستکاری‌شده (مانند نسخهٔ روزن با تاریخ ۷۲۱ق و نسخهٔ نخجوانی با تاریخ ۷۹۲ق) چند صباحی رنگ واقعیت می‌گرفت؛ ولی اهل فن این نسخه‌ها را یکی یکی پس می‌زدند. جاعلان نسخه‌ها کم‌کم به‌جای دستکاری تاریخ دستنویس‌ها، به سراغ جعل کل دستنویس رفتند و در کارگاه‌های تزویر، نسخه‌هایی از رباعیات خیّام با تاریخ‌های ۶۰۴ق (کمبریج)، ۶۵۳ق (شریعتی) و ۶۵۸ق (چستربیتی) فراهم آوردند و به علاقه‌مندان این قبیل نسخه‌ها فروختند. در ابتدای امر، بسیاری از پژوهشگران فریفتهٔ چنین دستنویس‌هایی شدند و آنها را معجزتی در کار شناخت رباعیات اصیل خیّام تلقی کردند و کتاب‌ها و مقالات بی‌شماری بر اساس آنها پدید آوردند؛ اما تشت رسوایی این تزویرها نیز از بام فروافتاد.

یکی از دستنوشته‌های معروف رباعیات منسوب به خیّام، نسخه‌ای است مزوّر با تاریخ ۶۵۸ق که حدود هفتاد سال پیش از دل کارگاه‌های جعل نسخه در ایران برآمد و با قیمت گزاف به کتابخانهٔ چستربیتی فروخته‌شد (به سال ۱۹۴۵). نشاطی که پیدا شدن چنین نسخه‌ای در دل ایران‌پژوهان غرب ایجاد کرد بسیار بود. آرتور آربری، استاد دانشگاه کمبریج، بعد از انتقال کتاب به کتابخانهٔ چستربیتی دست‌به‌کار شد و متن و ترجمهٔ رباعیات این دستنویس را به سال ۱۹۴۹ میلادی در لندن منتشر کرد.

جاعلان که از سودای ناراست خود سود بسیار اندوخته‌بودند، یکی‌ـ‌دو سال بعد، برگ تازه‌ای رو کردند و نسخه‌ای از رباعیات خیام با تاریخ ۶۰۴ق به عرضه آوردند. عباس اقبال آشتیانی در آبان ماه ۱۳۲۵ش مقاله‌ای در معرفی و تأیید این نسخهٔ نویافته تحت عنوان «قدیم‌ترین نسخه‌های رباعیات خیّام» در مجلهٔ یادگار قلمی کرد. دستنویس مذکور در سال ۱۳۲۹ش از ایران خارج شد و دانشگاه کمبریج آن را خرید. خبر پیدا شدنِ این نسخه غوغایی در محافل ادبی غرب به پا کرد. آربری بار دیگر به میدان آمد و ترجمه‌ای منظوم از ۲۵۲ رباعی مندرج در این نسخه انتشار داد (لندن، ۱۹۵۲م). شش سال بعد، سه تن از ایران‌شناسان روس، متن و تصویر این نسخه را در دو جلد جداگانه در مسکو منتشر کردند. علی‌رغم اقبال نسبتاً خوبی که به این دستنویس جعلی در محافل ادبی و دانشگاهی غرب و شرق شد، بعضی محققان ایرانی دربارهٔ هر دو نسخه از در اما و اگر درآمدند؛ نخست، در صحت تاریخ

این دو دستنویس به تردید افتادند و سپس، به جعلی بودن هر دو نسخه حکم کردند (رک. فولادوند، ۱۳۴۸: ۴۸ – ۵۲؛ همایی، ۱۳۶۷: ۱۲ – ۱۹؛ رضازادهٔ ملک، ۱۳۷۸: ۱۷۵ – ۱۸۴).

از موضوع دور نیفتم. دستنویس چستربیتی، یعنی همان نسخهٔ جعلی مورّخ ۶۵۸ق، ۱۷۲ رباعی دارد و کاتب آن در ترقیمهٔ کتاب، محمد قوام کاتب نیشابوری معرفی شده‌است. سال‌ها پیش که کتاب ارجمند احوال و آثار خوشنویسان اثر مهدی بیانی را ورق می‌زدم، با کاتبی آشنا شدم به‌نام «محمد قوام کاتب شیرازی» که در قرن دهم زیسته و شماری از آثار شاعران و نویسندگان پارسی را به کتابت درآورده‌است (بیانی، ۱۳۴۸: ۳/ ۸۱۴ – ۸۱۶). نام این کاتب مرا به یاد کاتب آن نسخهٔ جعلی انداخت که جز در نسبت شهر، در همهٔ اجزا با هم اشتراک و توافق دارند. بیانی در معرفی نگاشته‌های محمد قوام شیرازی، از یک نسخهٔ رباعیات خیام به قلم او خبر داده که در سال ۹۵۸ق کتابت شده و در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. در مورد اینکه ممکن است جاعلان دستنویس چستربیتی از دستنویس محمد قوام شیرازی الهام گرفته‌باشند حدس‌هایی زدم، اما پی آن را نگرفتم، چرا که در آن ایام، نه کپی دستنویس چستربیتی در دسترس بود و نه دستنویس کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران.

در این روزها که به بررسی دوبارهٔ مجموعه‌های منسوب به خیّام می‌پرداختم، این حدس قدیم را پی گرفتم و به نتیجهٔ شگفتی رسیدم. کسانی که دستنویس چستربیتی را جعل کرده‌اند، ترقیمهٔ دستنویس جعلی را با تغییراتی اندک و ضروری، از ترقیمهٔ دستنوشتهٔ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه برگرفته‌اند و نام محمد قوام کاتب شیرازی را تبدیل کرده‌اند به محمد قوام کاتب نیشابوری که بگویند یکی از همشهریان خیّام این نسخه را نوشته‌است. تاریخ ترقیمه را نیز از ۹۵۸ق، به سیصد سال زودتر بُرده و به ۶۵۸ق رسانده‌اند و در این رونویسی، اعداد یکان و دهگان را نیز حفظ کرده‌اند! البته، تعداد و ترتیب رباعیات دو دستنویس متفاوت است، که در بخش بعدی دربارهٔ آن سخن خواهیم گفت. ترقیمهٔ دستنویس محمد کاتب شیرازی چنین است (نک. تصویر ۱):

تمّ الکتاب بعون الله و حسن توفیقه و الصّلوة و السّلام علی
محمّد خاتم النّبیّین و آله الطّیّبین الطّاهرین
و سلّم تسلیما دائما ابدًا کثیرا
فی تاریخ سنه ثمان و خمسین
و تسعمائه الهجریة
م

علی ید التّراب الاقدام
محمد القوام الکاتب الشیرازی

محمد قوام در برخی از نسخه‌هایی که به یادگار گذاشته و در ترقیمه‌هایی که نگاشته، سجعی را قبل از ذکر نام خود به کار بُرده: تراب الاقدام (نک. بیانی، ۱۳۴۸: ۳/ ۸۱۴– ۸۱۵)؛ جعل‌کنندهٔ نسخهٔ چستربیتی عین همین سجع را به دستنویس خود منتقل کرده‌است. ترقیمهٔ دستنویس چستربیتی از این قرار است (رک. تصویر ۲):

تم الکتاب بعون الله و حسن توفیقه و الصلوة
و السلام علی محمد خاتم النبیین و آله الطیبین
الطّاهرین و سلم تسلیمًا دائما ابدا کثیرا
فی تاریخ سنة ثمان و خمسین و ستمائه الهجریة
م

علی ید التراب الاقدام
محمد القوام الکاتب النیسابوری

همینجا بگویم که **النیسابوری** در ترقیمهٔ نسخهٔ چستربیتی (بر اساس عکسی که آربری در انتهای مقدمهٔ کتاب چاپ کرده)، قدری سیاه شده و به نظر می‌رسد کاتبِ جاعل در ابتدای امر بر اثر سبق الذهن همان **الشیرازی** را نوشته و بعداً که به اشتباه خود پی بُرده، آن را به **النیسابوری** تبدیل کرده و برای آنکه این تغییر به چشم بینندگان خبره نیاید، عمداً قدری مرکب بر این کلمه دوانیده‌است. اگر نحوهٔ اتصال دو حرف **بو** را در کلمهٔ **النیسابوری** ملاحظه بفرمایید، آشکارا با نظایر آن در همین صفحه، مثلاً در کلمهٔ **توفیقه**، **بودیم** و **بوی** متفاوت است؛ چنانکه گویی در فضای اندک بین **الشیرا/ زی**، **زاء** را به **بو** مبدّل ساخته و حرف **راء** را نیز زیر **یاء** تعبیه کرده‌است.

باری، این نکته، یعنی اخذ ترقیمهٔ نسخهٔ جعلی از یک دستنویس موجود، در کنار سایر دلایلی که محققان در بی‌اعتباری دستنویس چستربیتی اقامه کرده‌اند، می‌تواند

نحوهٔ جعل این قبیل دستنویس‌ها را به ما نشان دهد.

۲. بررسی رباعیات دو دستنویس ۶۰۴ و ۶۵۸ق

دربارهٔ منبع رباعیات دستنویس چستربیتی چیزی نمی‌دانیم. اما نکتهٔ کلیدی که آرتور آربری در مقدمهٔ ترجمهٔ دستنویس کمبریج بدان اشاره کرده، بسیار راهگشاست. آربری متوجه شده که نه‌تنها تمامی رباعیات دستنویس چستربیتی در دستنویس کمبریج موجود است، بلکه ترتیب رباعیات و ضبط‌های خاص آنها نیز شباهت بسیار دارد (آربری، ۱۹۵۲: ۱۳). این حدّ شباهت میان دو نسخه که مورد توجه آربری قرار گرفته، راهنمای ما به این مطلب است که هر دو دستنویسِ جعلی، متکی به منبعی واحد بوده‌اند. فولادوند می‌نویسد:

> دور نیست که جاعل ابتدا نسخهٔ صغیر الحجم چستربتی را ساخته، و بعد از آنکه آن را آب کرده و به نانی رسیده، با تغییر دادن قلم و کاغذ و کمی شیوهٔ تحریر، آمده است و بر اساس همان نسخه و با مراجعه به رباعیات نسخهٔ رُزِن (که آن هم تاریخ کتابتش مجعول است)، و سایر مجموعه‌های خیّامی، نسخهٔ مزوّر کمبریج را ساخته است. (فولادوند، ۱۳۴۸: ۵۱)

به عبارت دیگر، جعل‌کنندگانْ نخست ۱۷۲ رباعی از رباعیات «منبع مادر» را برای دستنویس چستربیتی در نظر گرفته‌اند و سپس، ۲۵۲ رباعی همان نسخه را در دستنویس کمبریج گنجانده‌اند. مرحوم همایی نیز قرابت این دو نسخه را دریافته و حدس زده که هر دو نسخه، دست‌پروردهٔ یک جاعل است (همایی، ۱۳۶۷: ۱۶).

بنده به جهت اطمینان بیشتر رباعیات دو دستنویس را تک تک با هم مقایسه و مقابله کردم و به این نتیجه رسیدم که علاوه بر هم‌پوشانیِ صد در صدی ۱۷۲ رباعی چستربیتی با رباعیات دستنویس کمبریج، از لحاظ ضبط کلمات نیز این دو نسخه با هم تا حدود ۹۰ درصد اشتراک دارند و موارد اختلاف آنها، آن قدر جزیی است که قابل چشم‌پوشی است. چرا که آن مقدار آشفتگی و اختلاف که در ضبط رباعیات منسوب به خیام در مجموعهٔ رباعیاتِ باقی‌مانده از سدهٔ نهم هجری به بعد وجود دارد، در هیچ متن ادبی دیگری مشاهده نمی‌شود و این از نوادر است که دو دستنویس رباعیات خیّام، در ضبط کلمات، تا این حد یکسان باشند. این تطابق در ضبط‌های نادر و شاذ خودش را بیشتر نشان می‌دهد. فی المثل، رباعی زیر را در نظر بگیرید (آربری، ۱۹۴۹: ۵؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۱۱):

آنان کی کهن بوند و آنان کی نوند
هر یک پی یکدگر یکایک بشوند
وین ملک جهان بکس نماند جاوید
رفتیم و رویم و باز آیند و روند

بیت اول رباعی بدین ضبط در هیچ کدام از منابع کهن (رک. میرافضلی، ۱۳۸۲: ۴۶، ۶۰، ۱۰۵) و مجموعه‌های متأخر (همایی، ۱۳۶۷: ۱۷؛ روزن، ۱۳۰۴: ۴۳) دیده نمی‌شود. ضبط رایج بیت نخست رباعی، مطابق کهن‌ترین منبع، چنین است (شروانی، ۱۳۶۶: ۶۰۲) و سایر منابع معتبر نیز ضبطی شبیه به آن دارند:

آنها که کهن‌ترند و آنها که نوند
هر یک به هوای خویش لختی بدوند

یا رباعی زیر (آربری، ۱۹۴۹: ۱۵۵؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۶۴):

ناکرده گناه در جهان کیست بگوی
وآنکس کی گنه نکرد چون زیست بگوی
من بد کنم و تو بد مکافات دهی
پس فرق میان من و تو چیست بگوی

فقط در این دو منبع با ردیف «بگوی» آمده و سایر منابع رباعی را با ردیف «بگو» آورده‌اند (رک. میرافضلی، ۱۳۸۲: ۴۶، ۱۱۳؛ همایی، ۱۳۶۷: ۹؛ روزن، ۱۳۰۴: ۱۳۴). یا در رباعی زیر (آربری، ۱۹۴۹: ۲۶؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۲۲):

چون نیست حقیقت و یقین اندر دست
نتوان به گمان تمامی عمر نشست
آن به ننهیم جام می را از دست
نوشیم و شویم خوش، نه هشیار و نه مست

ضبط مصراع چهارم، منحصر به این دو دستنویس است. در سایر منابع چنین آمده‌است: در بی‌خبری مُرد چه هشیار و چه مست (همایی، ۱۳۶۷: ۴۸؛ روزن، ۱۳۰۴: ۱۸؛ شادانی نیشابوری، گنج الگنج: ۴۸ر). یا کلمهٔ «دل‌بُرده» در این مصراع که بسیار خاص و نادر است (آربری، ۱۹۴۹: ۶۶؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۳۶):

دل‌بُرده که عمرش چو غمم باد دراز

به‌جای «معشوق/ معشوقه» که سایر منابع دارند (رک. همایی، ۱۳۶۷: ۵۹؛ عوفی، ۱۳۳۵: ۴۸۷). حتی اغلاط دو دستنویس نیز یکسان است؛ فی المثل تکرار قافیهٔ «مشهور» در رباعی زیر (آربری، ۱۹۴۹: ۷۲؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۳۸):

ننگی است بنام نیک مشهور شدن
عار است ز جور چرخ رنجور شدن

خمّار ببوی آب انگور شدن
به زآنکه بزهد خویش مشهور شدن

البته این خطا در نسخهٔ روزن هم هست، ولی در سایر منابع به‌جای «مشهور» در مصراع چهارم، «مغرور» درج شده‌است (رک. روزن، ۱۳۰۴: ۱۲۸؛ همایی، ۱۳۶۷: ۶۱). یک نمونهٔ دیگر از مشابهت‌های این دو دستنویس تغییر ردیف یک رباعی منسوب به خیّام است از «رُسته است» به «بوده است» (آربری، ۱۹۴۹: ۲۶؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۲۲):

هر سبزه که بر کنار جویی بوده‌ست
گویی که خط فرشته خویی بوده‌ست

تا بر سر سبزه پا به خواری ننهی
کآن سبزه ز خاک لاله‌رویی بوده‌ست

به‌جز نسخهٔ روزن، صورت صحیح رباعی در دیگر منابع حفظ شده‌است (رک. روزن، ۱۳۰۴: ۳۷؛ همایی، ۱۳۶۷: ۲۷).

اهلی شیرازی (د. ۹۴۲ق)، شاعر نامدار سدهٔ دهم هجری، ساقی‌نامه‌ای دارد مشتمل بر ۱۰۱ رباعی که هفت رباعی آن در این دو دستنویس دیده‌می‌شود (اهلی شیرازی، ۱۳۶۹: ۶۵۷-۶۵۸). این رباعیات با لفظ «ساقی» شروع می‌شوند:

- ساقی که رخت ز جام جمشید به است
(آربری، ۱۹۴۹، ۹؛ برتلس، ۱۷)

- ساقی گل و سبزه بس طربناک شده‌ست
(آربری، ۱۹۴۹، ۱۶؛ برتلس، ۱۹)

- ساقی غم من بلند آوازه شده‌ست
(آربری، ۱۹۴۹، ۷۷؛ برتلس، ۴۰)

- ساقی دل من ز دست اگر خواهد رفت
(آربری، ۱۹۴۹، ۱۰۸؛ برتلس، ۱۳)

- ساقی که لبش مفرّح یاقوت است
(برتلس، ۳۷)

- ساقی دل من ز مُرده فرسوده‌تر است
(برتلس، ۶۵)

- ساقی که هلاکم ز غم هجرانت
(برتلس، ۴۹)

چهار رباعی اول در هر دو دستنویس مشترک است و سه رباعی دوم فقط در دستنویس کمبریج آمده و در رباعی آخر، جاعل در اصل رباعی تصرّف کرده و مصراع نخست را به این شکل درآورده‌است: ماییم هلاک از غم هجرانت. منبع این هفت رباعی ملحقات نسخهٔ روزن است. داستان از این قرار است که سلطان محمد نور، از خوشنویسان هم‌دورهٔ اهلی، در حاشیهٔ دیوان حافظ که به سال ۹۳۰ق در شهر هرات کتابت کرده، ۶۳ رباعی منسوب به خیّام را نیز نوشته‌است. وی به‌علّت شباهت مضمونی، ۲۰ فقره از رباعیات اهلی شیرازی را در میان رباعیات خیّام جای داده‌است. محمد قزوینی رونوشتی از نسخهٔ مذکور را از پاریس برای فریدرخ روزن، خاورشناس آلمانی، ارسال کرده و وی آنها را در بخش ملحقات کتاب رباعیات خیّام گنجانده‌است (رک. روزن، ۱۳۰۴: ۱۶۸-۱۹۰).

باری، همگونی و هماهنگی دو دستنویس جعلی در رباعیات انحصاری آنها خود را بهتر نشان می‌دهد:

- بر خود ستم و رنج نهادن بیجاست
(آربری، ۱۹۴۹: ۹۹؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۴۷)

- ما با می و معشوق و شما دیر و کنشت
(آربری، ۱۹۴۹: ۷۸؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۴۰)

- می خور که تو را بی‌خبر از خویش کند
(آربری، ۱۹۴۹: ۱۴۲؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۶۱)

- آبی بودیم در کمر بنهاده
(آربری، ۱۹۴۹: ۳۴؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۲۶)

- تا چند بر ابرو زنی از غصّه گره
(آربری، ۱۹۴۹: ۱۵؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۱۸)

- خالق تویی و مرا چنین ساخته‌ای
(آربری، ۱۹۴۹: ۱۵۶؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۶۴)

- گر دست به لوحهٔ قضا داشتمی
(آربری، ۱۹۴۹: ۱۱۰؛ برتلس، ۱۹۵۹: ۱۴)

من با همهٔ جستجوها منبع هفت رباعی بالا را نیافتم. این

هفت رباعی تنها در همین دو دستنویس به حکیم عمر خیّام منسوب شده و حتی در کتاب سوامی گویندا تیرتهه موسوم به شراب رحمانی که جامع رباعیات منسوب به خیّام تلقی می‌شود (الله‌آباد، ۱۹۴۱) هم اثری از این رباعیات نمی‌بینیم.

مسئلهٔ مهم بعدی ترتیب رباعیات دو نسخه است که بسیار نزدیک به هم است و اگر فاقد انطباق کامل است، علتش رباعیات اضافه‌ای است که دستنویس کمبریج نسبت به دستنویس چستربیتی دارد. یعنی اگر رباعیات اضافهٔ دستنویس کمبریج را نادیده بگیریم، در بسیاری مواقع ترتیب رباعیات دو نسخه یکسان است. برای نمونه، رباعی‌های ۲۳ تا ۱۵۲ دستنویس کمبریج، با حذف چند رباعی افزوده، مطابق است با رباعی‌های ۷ تا ۱۰۷ دستنویس چستربیتی. در سایر رباعیات هم این تطابق مشهود است. با توجه به اینکه رباعیات هر دو دستنویس فاقد نظم الفبایی است، این شباهت‌ها معنی‌دارتر است. شاید نسخه‌پردازان کارگاه جعل دستنویس‌های رباعیات خیّام هدف‌شان از ایجاد این همه شباهت در دو دستنویس این بوده که بگویند کاتب دستنویس مورّخ ۶۵۸ق (چستربیتی)، نسخهٔ خود را از روی دستنویس مورخ ۶۰۴ق (کمبریج) نوشته و به سلیقهٔ خود ۶۹ رباعی منبع اصلی را حذف کرده‌است!

اینکه این دو دستنویس مأخذی یگانه داشته‌اند امری غیرقابل انکار است، اما اینکه آن منبع (نسخهٔ مادر)، کدام یک از مجموعه‌های رباعیات خیّام بوده‌است، از آن اطلاعی نداریم. با توجه به اینکه عباس اقبال در مقالهٔ خود از نسخهٔ روزن به‌عنوان شاخص بیشترین تعداد رباعی منسوب به خیّام نام بُرده‌است (اقبال، ۱۳۲۵: ۵۱)، می‌توان آن را سرنخ ارتباط این دو دستنویس با نسخهٔ روزن در نظر گرفت. نظر فولادوند را پیش از این نقل کردیم. او نیز نسخهٔ روزن را یکی از منابع احتمالی نسخه‌های جعلی خیّام دانسته‌است. در جدول تطبیقی که بین چندین مجموعهٔ مشهور رباعیات منسوب به خیّام ترتیب داده‌ام، رباعیات دو دستنویس چستربیتی و کمبریج بیشترین هم‌پوشانی را با نسخهٔ روزن دارند؛ یعنی ۲۳۹ رباعی از ۲۵۲ رباعی دستنویس کمبریج، در دستنویس پایهٔ کتاب (با تاریخ دستکاری‌شدهٔ ۷۲۱ق)، و نسخهٔ سلطان محمد نور (با تاریخ ۹۳۰ق) که در ملحقات کتاب روزن آمده، موجود است. از ۱۳ رباعی باقی‌مانده، جاعل دستنویس کمبریج چهار رباعی را از مونس الاحرار (رک. میرافضلی، ۱۳۸۲: ۸۶-۸۷) به مجموعهٔ رباعیات این نسخه افزوده‌است:

- چون ابر به نوروز رخ لاله بشست
- چون روزی و عمر بیش و کم نتوان کرد
- یک قطرهٔ آب بود و با دریا شد
- ای پیر خردمند پگه‌تر برخیز

نکتهٔ جالب توافق عجیب ضبط این چهار رباعی با ضبط مونس الاحرار است. یعنی در این چهار فقره، جاعل از خیر متفاوت نمودنِ متن خود گذشته است! جاعل دستنویس کمبریج، یک رباعی متن را نیز از فردوس التواریخ (رک. میرافضلی، ۱۳۸۲: ۱۲۲) برگرفته‌است:

- سیر آمدم ای خدای از هستی خویش

این رباعی منسوب به خیّام، مختصّ همین منبع (یعنی فردوس التواریخ) است و مجموعه‌های دیگر فاقد این رباعی هستند. منبع هشت رباعی دیگر را نمی‌دانم. بنابراین، به احتمال بسیار، نسخهٔ روزن را می‌توان یکی از منابع اصلیِ این دو دستنویس ساختگی به حساب آورد. اختلاف ضبط رباعیات این دو دستنویس با نسخهٔ روزن و سایر مجموعه‌ها، می‌تواند ناشی از این باشد که جاعل تلاش داشته با متفاوت نشان دادن متن، ولو با ضبط‌های سخیف و ضعیف، آن را به برجستگیِ متنی برساند؛ تا آنجا که اقبال آشتیانی، این «اختلافات فاحش» را نشانهٔ برتری دستنویس کمبریج دانسته‌است (اقبال، ۱۳۲۵: ۵۳). شبیه همین ماجرا در جعل دستنویس قابوس‌نامه نیز اتفاق افتاده، و از قضا، عرضه‌کنندهٔ آن نسخهٔ ساختگی نیز عباس اقبال بوده‌است (رک. مینوی، ۱۳۳۵: ۴۵۱). همانطور که مینوی نشان داده، جاعل دستنویس قابوس‌نامه، برای برجسته کردنِ دستنویس خود، مُشتی الفاظ کهنه‌نما و ضبط‌های عجیب و غریب را جایگزین نثر زیبای عنصرالمعالی کرده و اغلب این الفاظ را از کتاب سبک‌شناسی بهار وام ستانده‌است (همان: ۴۸۱-۴۸۷).

***

خلاصهٔ آنچه گفتیم از این قرار است:

ـ در دههٔ سی شمسی، کارگاهی در تهران اقدام به جعل دو دستنویس از رباعیات خیّام کرده‌است، یکی با تاریخ ۶۵۸ق و دیگری با تاریخ ۶۰۴ق. دستنویس نخست به کتابخانهٔ چستربیتی فروخته شده‌است و دستنویس دوم به دانشگاه کمبریج. این دو دستنویس، به‌ویژه دستنویس دوم، با حسن ظن و اقبال ایران‌شناسان غرب مواجه شده‌است.

ـ جاعلان دستنویس چستربیتی ترقیمهٔ نسخه را به‌تمامی از یک دستنویس دیگرِ رباعیات خیّام برگرفته‌اند که اینک در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود؛ سپس، با تغییر نام کاتب از محمد قوام شیرازی به محمد قوام نیشابوری و تغییر تاریخ آن از ۹۵۸ به ۶۵۸ق، کوشیده‌اند بر اعتبار نسخهٔ جعلی خود بیفزایند.

ـ دستنویس چستربیتی ۱۷۲ رباعی دارد و دستنویس کمبریج ۲۵۲ رباعی. همهٔ ۱۷۲ رباعی دستنویس نخست در دستنویس دوم هم هست. ترتیب رباعیات و ضبط کلمات در این دو نسخه بسیار به هم شبیه است، بالاخص در ضبط‌های نادر و نایاب.

ـ با توجه به اینکه در زمان جعل این دستنویس‌ها مجموعهٔ رباعیات خیّام فراهم‌آوردهٔ فریدرخ روزن (چاپ در ۱۳۰۴ شمسی) در بین محققان از اعتبار زیادی برخوردار بوده‌است، احتمال می‌رود که رباعیات این دو نسخهٔ جعلی از آن کتاب اخذ شده‌باشد. از ۲۵۲ رباعی دستنویس کمبریج، ۲۳۹ رباعی با نسخهٔ روزن مشترک است.

ـ وجود هفت رباعی از رباعیات اهلی شیرازی (د. ۹۴۲ق) در این دو دستنویس نشان می‌دهد که مادر نسخهٔ آنها متعلّق به سدهٔ دهم هجری به بعد بوده‌است.

ـ هفت رباعی از رباعیات این دو دستنویس در هیچ یک از نسخه‌های معتبر رباعیات خیّام، چه چاپی و چه خطی، یافت نمی‌شود و مأخذ آنها دانسته نیست.

ـ درج روایت‌های نادر و ناآشنا در رباعیات این دو دستنویس ظاهراً به منظور متفاوت کردن متن آنها و ایجاد توهم اصالت نسخه‌ها در نزد مخاطبان صورت گرفته‌است. جاعلان این شگرد را در جعل دستنویس قابوس‌نامه نیز، که به «کاپوس‌نامهٔ فرای» موسوم شده‌است، به کار بُرده‌اند.

منابع

ـ آربری، آرتور (۱۹۴۹). رباعیات عمر خیّام، بر مبنای دستنویس تازه‌یافتهٔ چستربیتی. با مشخصات زیر:

ARBERRY, A. J. (1949). *The Ruba'iyat Of Omar Khayyam, Edited From A Newly Discovered Manuscript Dated 658 (1259-60) In The Possession of A. Chester Beattty Esq*. London: Emery Walker.

ـ ــــــــــــ (۱۹۵۲). عمر خیّام، نسخهٔ جدید بر مبنای یافته‌های اخیر. با مشخصات زیر:

ــــــــــــ (1952). *Omar Khayyam, A New Version Based Upon Recent Discoveries*. London: John Murray.

ـ اقبال، عباس (۱۳۲۵)؛ «قدیم‌ترین نسخه‌های رباعیات خیّام». یادگار، ش۲۳ (آبان): ۴۸-۵۳.

ـ اهلی شیرازی (۱۳۶۹). دیوان. به‌اهتمام و تصحیح حامد ربانی. تهران: کتابخانهٔ سنایی.

ـ برتلس، یوگنی (۱۹۵۹). رباعیات عمر خیّام. به‌اهتمام رستم علی‌یف و محمد نوری عثمانوف. مسکو: انتشارات ادبیات خاور.

ـ بیانی، مهدی (۱۳۴۸). احوال و آثار خوشنویسان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ـ خیام نیشابوری، عمر بن ابراهیم. رباعیات خیام. دستنویس ش۲۱۵۷ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران. مورَّخ ۹۵۸ق. کتابت محمد قوام کاتب شیرازی. ۲۲ برگ.

ـ رضازادهٔ ملک، رحیم (۱۳۷۸). ترانه‌های خیام: گوهر اندیشه، جوهر فلسفه. تهران: نشر ویدا.

ـ روزن، فریدرخ (۱۳۰۴). رباعیات حکیم عمر خیّام. برلین: چاپخانهٔ کاویانی.

ـ شادانی نیشابوری، ابوالقاسم نصر بن احمد. گنج الگنج یا دستور الملوک. دستنویس ش۴۷۸۶۰ مرکز مطالعات شرقی و آفریقایی دانشگاه لندن. سدهٔ ۱۳ق. بی‌کا. ۵۲۲ برگ.

ـ شروانی، جمال خلیل (۱۳۶۶). نزهة المجالس. به‌اهتمام محمدامین ریاحی. تهران: انتشارات زوار.

ـ عوفی، محمد (۱۳۳۵). لباب الالباب. تصحیح و تعلیق سعید نفیسی. تهران: کتابفروشی علمی.

ـ فولادوند، محمد مهدی (۱۳۴۸). خیّام شناسی، مطالب و مآخذ جدید دربارهٔ خیّام. تهران: کتافروشی فروغی.

ـ میرافضلی، سیّد علی (۱۳۸۲). رباعیات خیّام در منابع

کهن. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- مینوی، مجتبی (۱۳۳۵). «کاپوس‌نامهٔ فرای، تمرینی در فن تزویرشناسی». یغما، سال نهم، ش۱۰۲ (دی): ۴۴۹-۴۶۵ (بخش اول)؛ ش۱۰۳ (بهمن): ۴۸۱-۴۹۴ (بخش دوم).
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۶۷). طربخانه: رباعیات خیّام. تألیف یاراحمد بن حسین رشیدی تبریزی. تهران: نشر هما.

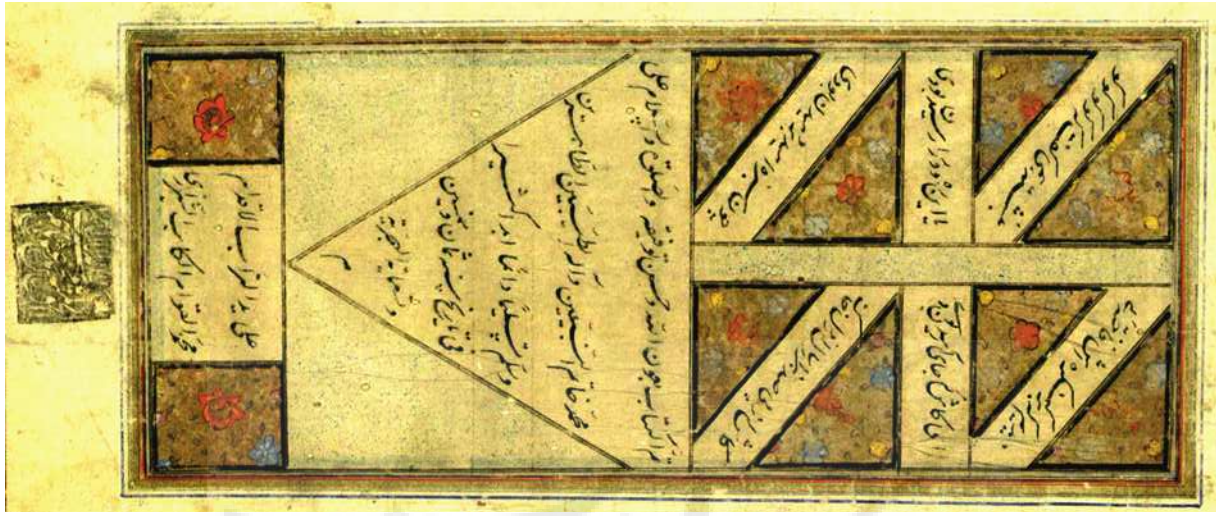

تصویر ۱. انجامهٔ رباعیات خیام (نسخهٔ ۲۱۵۷ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، مورّخ ۹۵۸ق)

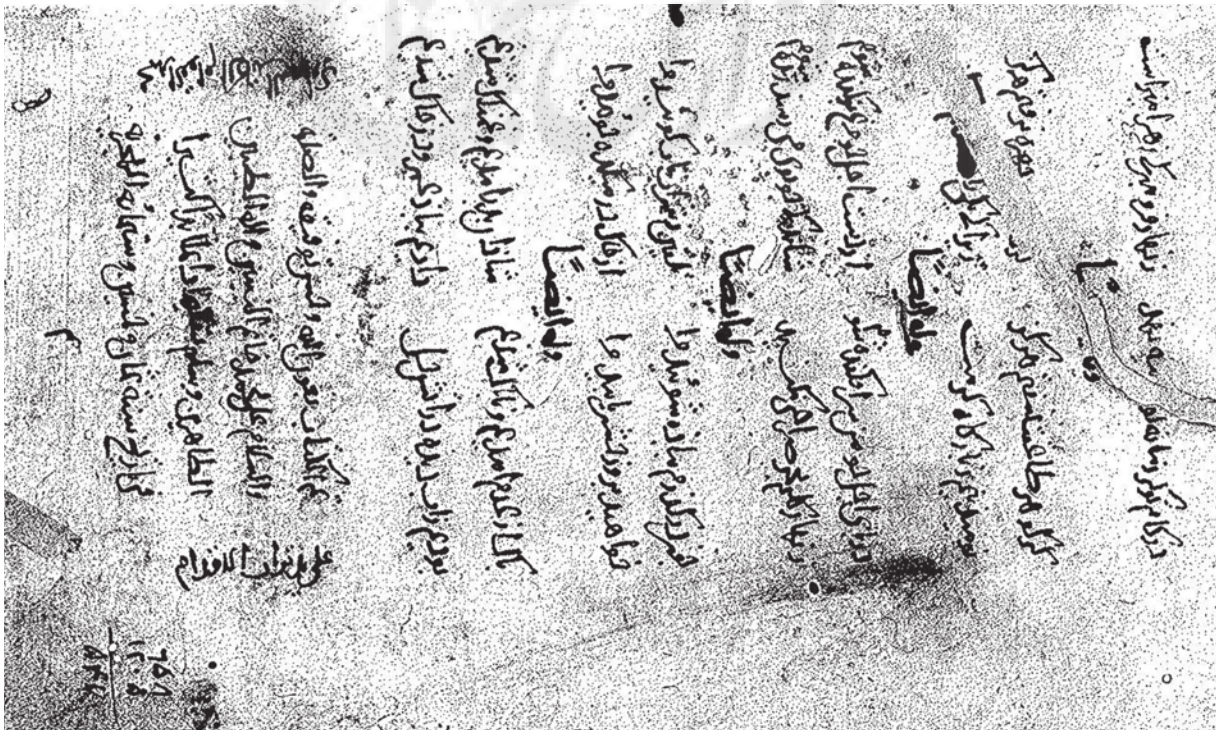

تصویر ۲. انجامهٔ رباعیات خیام (نسخهٔ شمارهٔ ۳۰۳ کتابخانهٔ چستربیتی، با تاریخ مجعول ۶۵۸ق)